

ԵՐԿՆԱՅԻՆ ԼՈՒՍԱՏՈՒՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՐՍԱՆԵԿԱՆ ԳՈՎՔԵՐՈՒՄ

ՄԱՐԻԱՆՆԱ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ

Մարդկությանը հայտնի առաջին հաստատված օրինաչափություններից էին աստղագիտական դիտումները, իսկ ժամանակի որոշման և առհասարակ օրացույցների հիմքում՝ արեգակի, մոլորակների և լուսատու-աստղերի շարժումների պարբերականությունը: Աստղագիտությունը բավականաչափ զարգացած էր Հին Արևելքում¹ Շումերում, Բաբելոնում, Եգիպտոսում, Չինաստանում, Հնդկաստանում, Հունաստանում և իհարկե Հայաստանում: Հին աշխարհի գիտելիքներն այնքան խորն ու կատարյալ են եղել (շատերը նույնիսկ ապշեցնող), որ օգտագործվում են մինչ օրս²:

Դեռևս XIX դարի նշանավոր աստղագետներ Կամիլ Ֆլամմարիոնը³ և Էդվարդ Մաունդերն⁴ իրենց աշխատություններում նշել են հնագույն մարդ-

¹ Տիեզերքի (աստղերի մասին) բարձր գիտելիքներ ունեցել են նաև ամերիկյան կիսագնդի հին բնակիչները՝ օլմեկները, տոլտեկները, մայաներն ու ացտեկները:

² Շումերներն առաջիններն են եղել, որ երկինքը բաժանել են 12 մասի, և Արևն ու մյուս մոլորակները ունեցել են 12 «բնակավայր», ինչպես և Լուսինը՝ 28 «կայան»: Առայսօր մենք օգտագործում ենք նրանց ստեղծած վաթսուանիշ (шестидесятизначое) հաշվարկային համակարգը (1 ժ.= 60 րոպե, 1 րոպեն՝ 60 վայրկյան): Նինվեում Աշուրբանիպալ արքայի հռչակավոր գրադարանի պեղումների ժամանակ (Իրաք, Քույունջիկ) հայտնաբերվել է մի կավե սեպագիր արձանագրություն, որի վրա հաշվարկված է եղել «Մեծ Կոնստանտը» (Великая Константа), որը հավասար է մոտավորապես 200 տրիլիոնի (195.955.200.000.000)՝ Տիեզերական Համակարգի և Մեծ Արեգակնային ցիկլի պարբերականությանը (240 ցիկլ), այսպես կոչված **Պլատոնի տարին** (1 Պլատոնի տարին հավասար է 26.000 սովորական տարուն): Շումերների ճշգրիտ հաշվարկները հաստատվել են մեր օրերում (Մորիս Շատլեն):

³ Կ. Ֆլամմարիոնը (1842-1925) աշխատել է Փարիզի աստղադիտարանում, և նրա անվան հետ է կապված ֆրանսիական աստղագիտական ընկերության գործունեությունը: Ուսումնասիրել է աստղերի գույները և Լուսնի մակերեսի գոյացությունները, ինչպես նաև հետաքրքրվել է հրաբխագիտությամբ, օդերևութաբանությամբ: Իր ուսումնասիրությունների երկրպագուներից մեկի խոշոր նվիրատվության շնորհիվ Փարիզի մոտակայքում՝ Ժյուվիգիում, հիմնել է մասնավոր աստղադիտարան, որը մինչ օրս գործում է:

⁴ Էդ. Մաունդերը (1851-1928) սովորել է Լոնդոնի արքայական քոլեջում, ապա աշխատել Գրինվիչի թագավորական աստղադիտարանում: Ուսումնասիրել է գիսաստղերը, միգամածությունները (туманность), մոլորակները, ինչպես նաև Արեգակնային բծերը (солнеч-

կանց ճշգրիտ հաշվարկների մասին: Ուսումնասիրելով աստղային երկինքը և համաստեղություններին տրված հնագույն անվանումները՝ գիտնականները եկել են այն եզրահանգման, որ այդ մարդիկ երկրի վրա բնակություն են հաստատել հյուսիսային լայնության 36° և 42° -ի միջև⁵: Անգլիացի գիտնական Ուիլյամ Օլքոթը⁶ ուղիղ մատնանշում է Տիգրիս-Եփրատ գետահովիտն ու Արաբատ լեռան ստորոտը⁷:

Ղևոնդ Ալիշանը վկայում է. «Կա Սուրբ գրքի մեկնիչների կարծիքը, որ մեր ազգն կամ երկրի անունը ըստ օտարների՝ **Ար-մենի** կամ **Ար-մինի**, երայերեն նշանակում է «լուսնի լեռ», կարծես լեռան վրա՝ հիշատակված դրացի քաղղեացիների⁸ նման լուսնի դիտորդներ են եղել»⁹: Մեծն գիտնականը «մեկնիչ» ասելով նկատի է ունեցել քրիստոնեության ջատագով և անվանի հռետոր Լակտանտիոսին, ում անվանում էին «քրիստոնեական Ցիցերոն»¹⁰: Լակտան-

ные пятна): Արխիվային (1645-1715 թթ.) տվյալների հիման վրա Մաունդերը կարողացել է ճշգրտորեն հաշվարկել Արեգակնային բծերի փոփոխականության 11-ամյա ցիկլը՝ «Մաունդերի նվազագույնը» (Минимум Маундера), իսկ 1904 թ. դիագրամի ձևով հրապարակել է այդ ուսումնասիրությունները, որոնք կոչվեցին «Մաունդերի Թիթեոներ»:

⁵ St'ya **Фламаррион К.** Звездное небо и его чудеса, Санкт-Петербург, 1899; Популярная астрономия, М.-Л., «Госиздат», 1941:

⁶ Ու. Օլքոթը (1873-1936 թթ.) թագավորական աստղագիտական ընկերության անդամ էր և փոփոխական աստղերի ուսումնասիրման Ամերիկյան աստղագիտական միության հիմնադիրը: Նրա հայտնի աշխատություններից է «Արեգակի մասին առասպելները» (Мифы о солнце), որտեղ գետեղված են բոլոր ժողովուրդների կողմից համայն մարդկության պատմության ընթացքում ստեղծված արևի մասին առասպելները:

⁷ **Олькотт У.** Легенды звездного мира, Санкт-Петербург, 1914, с. 8.

⁸ Ենթադրվում է, որ քաղղեացիները (халдеи) ունեցել են արամեական ծագում: Քաղղեական գրավոր հուշարձաններ չկան, և Աստվածաշնչում, նաև հետաստվածաշնչյան ավանդույթներում քաղղեական է անվանվել բաբելա-արամեական խոսվածքը: Քաղղեացիները մ.թ.ա. I հազարամյակի I-ին կեսին տարաբնակվել են Բաբելոնիայում՝ հաստատվելով Միջագետքի հարավում: Պայքարելով Ասորեստանի դեմ՝ դաշնակցել են Էլամի հետ, որի հետևանքով քաղղեական իշխանները մ.թ.ա. VIII դարից բազմիցս զավթել են բաբելական գահը: Քաղղեական դինաստիան մ.թ.ա. 626-538-ին կառավարեց Բաբելոնը՝ ստեղծելով Նորբաբելոնյան հզոր թագավորություն (Նաբուպասար, Նաբուգոդոնոսոր II և ուրիշներ), տե՛ս **Струве В.** История Древнего Востока, Ленинград, «Госполитиздат», 1941, с. 350-352:

⁹ **Ալիշան Ղ.**, Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը (արևելահայերեն թարգմանությունը Վ. Գ. Բարսեղյանի), Երևան, «Հրազդան» հրատ., 2002, էջ 58:

¹⁰ Լակտանտիոսը (Лакцийс Лактанций), ծնվ. 240 թ. Հյուս. Աֆրիկա – մահ.՝ 325 թ. Գալիա, Արնոբիոսի աշակերտն էր, քրիստոնեություն էր ընդունել 303 թ., նրա հայտնի աշխատություններից էր՝ «Հալածողների մահվան մասին» (De mortibus persecutorum):

տիոսը գրում էր. «... չենք ընդունում նրանց, ովքեր, Կովկասի լեռների լուսատուների ընթացքն ու նշանները դիտելով, բյուրավոր տարիների հիշատակություն են անում»¹¹: Այնուհետև Ալիշանը մատնանշում է Պյութագորասի (մ. թ. ա. VI դ.) ուղևորության վիպասանական պատմիչի մեկնությունը, համաձայն որի քաղղեացիները երգել են. «Ո՛վ, Լուսին, բնակիչ աշխարհին Հայոց, որ մեր հին նախահարքն էին, նուիրեցին քեզի լեռ մի և պաշտօն, և կու պարծին քու անուամբդ կոչուելու»¹²: Ինքնին պարզ է, որ Լուսնի գերագույն պաշտամունքը կապված էր նրա «գիշերային լուսատու» լինելու հետ, քանզի միայն լուսնի լույսի շնորհիվ կարելի էր կատարել այն ուսումնասիրությունները, որ հազարամյակներ շարունակ իրագործում էին երկինքն ու տիեզերքն ուսումնասիրող հեթանոս-քրմերը՝ Հայկյան երկրի աստղագետները¹³ «աղթարքները»¹⁴:

Հայերեն «**Լուսին**» բառը սերտորեն կապված է շումերերեն **Lu**՝ «մարդ» և **Sin**¹⁵՝ «Լուսնի Աստված» իմաստների հետ, և «**լուսին**» բառի հիմքում դնելով «**լոյս**»՝ «բնիկ հայ բառը», Աճառյանը տալիս է օտար լեզուներում պահպանված «լուսաւոր, փայլուն, պայծառ, ցոլալ» բացատրությունները¹⁶: Հավանաբար

Տե՛ս **Майоров Г.** Формирование средневековой философии, М., изд. «Мысль», 1979, с. 133):

¹¹ **Лактанций**, О смерти гонителей (VIII; 14), перевод В. Тюленева, Санкт-Петербург, изд. «Алетейя», 1998.

¹² **Ալիշան Ղ.**, նշվ. աշխ., էջ 58:

¹³ Լուսնի պաշտամունքը Հայոց մեջ ավելի հին է, քան Արեգակինը, և այս առումով չափազանց հետաքրքրական է հետևյալ տեղեկությունը. շումերները դեռևս հազարամյակներ առաջ գիտեին, որ գարնանային գիշերահավասարը յուրաքանչյուր 72 տարին 1 % տեղաշարժվում է (Прецессия), և որ «Մեծ երկրակամարի» ընթացքը կազմում է **Տիեզերական դար** (≈ 2200 տարի): Հաշվարկների համաձայն՝ մ.թ.ա 6000 ≈ 3800 ժամանակահատվածը կազմել է **Լուսնի Տիեզերական դարը** (Երկվորյակների նշանի տակ), և միայն հաջորդ շրջանը՝ **Արեգակի Տիեզերական դարը** (մ.թ.ա 3800≈1600), որը Յուլի համաստեղության տակ էր (Эра Золотого Тельца): Արեգակնային Ոսկե ցլին փոխարինեց «Ձուկը»՝ քրիստոնեության դարաշրջանը, իսկ այժմ մենք գտնվում ենք Ջրիոսի «իշխանության» տակ (Эра Водолея): Տե՛ս **Вронский С.**, История астрологии в самом кратком изложении, Москва, изд-во «Гермес», альманах, 1992:

¹⁴ Ախտարք (աղթարք) – պահլավերեն axtar՝ աստղ, աստղեր:

¹⁵ Նշանավոր աշխարհակալ, Ասորեստանի թագավոր Սենեբքերիմի (Ք.ծ.ա. 705-681) անվան ստուգաբանումը, որը տառադարձված է «Sanherib» ձևից, փոխառնված է ասորերենից՝ sin-ahhe-eriba, որը թարգմանվում է «Սին՝ Լուսնի աստվածը եղբայրներս շատացրեց» (**Աճառյան Հ.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 4, էջ 477):

¹⁶ **Աճառյան Հ.**, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, Երևան, «Համալսարան» հրատ., 1973, էջ 294-295:

«Սին»-ի պաշտամունքը նոր կրոնի համար իսկապես մեծ վտանգ է ներկայացրել, որ հետագայում ձեռք է բերել ճիշտ հակառակ իմաստը՝ ս(ի)նահավատ, ս(ի)նոտիապաշտություն ևն:

Հետին ժամանակներում **Լուսին** գիշերային լուսատուն զուգորդվել է իգական աստվածներ Իշտարի, Ինինի, Դիանայի, Սելենի, Աստղիկի, Աստարտի հետ, իսկ հայկական հարսանեկան գովքերում հանդես է եկել որպես նորահարս.

– Էն արև, երկնուց արև,
Տեսեք էն ո՞րն է.
– Էն արև, երկնուց արև՝
Մեր թագավորն է:

– Էն լուսին ամպերի մեջ,
Տեսեք էն ո՞րն է.
– Էն լուսին ամպերի մեջ՝
Մեր թագուհին է՝¹⁷:

Հնագույն գիտելիքների համաձայն՝ երկրային կյանքը ենթարկվում էր տիեզերական անխախտ կանոններին, և տիեզերքի բոլոր երևույթներն օրինաչափորեն արտացոլվում էին երկրի վրա՝ բարու և չարի մշտնջենական պայքարում:

Ինչպես բոլոր հնագույն ազգերի, այնպես էլ հայերի ժողովրդական զրույցներում պահպանվել են բազմաթիվ առասպելներ, հեքիաթներ՝ կապված տիեզերքի և երկնային լուսատուների հետ: Այդպես, Տիեզերքն¹⁸ ամբողջությամբ բաղկացած էր երեք մասից՝ «ընդգետնեայ» (ստորգետնյա), «գետնի վրայ» (որտեղ մենք ենք բնակվում) և երկնքի մեջ: «Պառավաշնչի»¹⁹ համա-

¹⁷ Հատված Կոմիտասի գրառած հանրահայտ «Էն դիզան» կատակերգից (**Կոմիտաս**, ԵԺ, հ. 3, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 1969, N 24, էջ 63): Հարսանիքի սիրված պահերից է, այսպես կոչված «Խարսնիսի կատակներ»-ից, երբ այդ տոնահանդեսի բոլոր մասնակիցներն այս կամ այն չափով «ծաղրի են» ենթարկվում:

¹⁸ Ուշագրավ է **տիեզերք** բառի դիտարկումը, որն ունի «անեզաբար, ընդհանուր, աշխարհ» իմաստը: **Տի-ն** հնագույն **Տէ** ձևից է, ինչպես ունենք **տի-այր**, որի ավելի հին ձևն է **տէ-այր**: Աճառյանը «բնիկ հայ բառ է» համարում (Հյուբշմանը զուգահեռներ է անցկացնում ասուրա-բաբելական ti-ri-gan՝ «Տէր»-ի հետ), որից անկասկած սերվում է գիտության և իմաստության **Տիր** աստծո անունը (այլ լեզուներում՝ De, Deus, Dios ևն): Տե՛ս **Աճառյան Հ.**, ՀԱԲ, հ. 4, էջ 404: Հայոց մեջ «Տի» արմատից գոյացած անձնանուններն են՝ Տիրայր, Տրդատ, կարծում ենք նաև՝ Տիգրան:

¹⁹ Ազգագրական նյութեր հավաքելիս բանահավաքները ժողովրդական բնույթի ավանդույթները հեգնական անվանել են «Պառավաշունչ»՝ հակառակ «Աստվածաշնչի», քանզի այն «պառավներու հնարածն է, անհաւատայի, թէև շատեր կը հաւատան անոնց,

ծայն՝ երկինքն ու երկիրն ունեին յոթական աստիճան (յարկ). 1) երկրի մակերևույթը, 2) ամպերը, 3) լուսինը, 4) արեգակը, 5) աստղերը, 6) հրեշտակների կայանք, 7) Աստծո աթոռը, որ «լուսեղեն է ու Քերովբէներու թևերու վրայ»²⁰:

Ըստ Անանիա Շիրակացու՝ հեթանոս հայերն Արուայակն ու Լուսնթագը (Յուպիտեր) բարեբար աստղեր էին համարում, Երևակն (Սատուրն)²¹ ու Հրատը (Մարս)՝ խարդախ և չար, իսկ Փայլածուն (Մերկուրի)²² «հասարակաց բնութիւն»: Նույն տեղեկությունները գտնում ենք ժողովրդական բանահյուսության մեջ. «Երևակ թշնամի է մարդկային բնության, պատճառ դժբախտության, երկար հիվանդության, ավրող ամեն բան: Լուսնթագը բարի է աղեկ ընող մարդկոց, կյանք տվող, կենդանիներ և բույսեր պահպանող: Հրատն չար է, արևմուտքը չորացնե, պատճառ է կայծակի հովի և մարդկային կենաց

կարծելով թէ Ս. Գրքի մէջ գրուած են» (*Նժդեհեան Գ.*, քհ. Պառաւաշունչ «Ազգագրական հանդէս» (ԱՀ), գ. 9, Թիֆլիս, 1902, էջ 263–270):

²⁰ Ստորգետնյա աստիճանների (յարկերու) դասավորվածությունը մոտավորապես հետևյալն էր՝ Գետինք, Դժոխք, Սանդարամետք, Տարտարոս, Գեհեն, Անդուղք, Յանհատակ: Պարզ է, որ սա հետին ժամանակների՝ քրիստոնեության արգասիք է: Այսպես օրինակ, Սպանդարամետը (սանդարամետ, Սաբանտոմատ) հնում պաշտվել է որպես երկրի պտղաբեր ուժերի՝ այգիների և գինեգործության աստված, որը համարվել է աշխարհի մաքուր և հնազանդ ոգին (Սպենտա Արմայիտի՝ *spənta* «սուրբ» և *ārmaiti* «իմաստություն»): Սպանդարամետին նվիրված տոնին (սեպտեմբերի 14) կազմակերպվում էին հատուկ ներկայացումներ՝ «Տոնք Սպանդարամետանք», որի ընթացքում սրբազան պարերի մասնակիցները (քոշիկներ) ծալվում էին այծի մորթիներով, գլուխները պսակում սաղարթախիտ ճյուղերով և բարձրակրունկ ծիսական կոշիկներ էին կրում (այծի սմբակների նմանակում): **Лисициан С.** Старинные пляски и театрализованные представления армянского народа, т. 1, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 1958, с. 404. **Ալիշան Ղ.**, Հայոց հին հավատքը, էջ 158-159: Հետագայում՝ սեպտեմբերի 14-ին, եկեղեցին տոնել է Խաչվերացը (մեր օրերում շարժական է՝ սեպտեմբերի 11-ից 17-ը օրերի մեջ հանդիպող կիրակին): Տե՛ս **Օրմանյան Մ.**, Ծիսական բառարան, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1992, էջ 22-23:

²¹ Երևակը ժողովրդի մեջ հայտնի է «Գողի հոտղու աստղ» անունով: Ավանդագրույցի համաձայն՝ տանտերն իր «գողի»՝ ծուլ հոտաղին պատվիրում է, որ մինչև աստղերի երևալը եզները տանի արածելու. ծուլ հոտաղը, արևմտյան կողմը տեսնելով, որ փայլող աստղը երևաց (դրա համար էլ կոչվում է Երևակ), արևը մայր մտնելիս, անոթի եզները տուն է բերում: Այդ ժամանակներից այդ աստղը կոչվում է «Գողի հոտղու աստղ» (*Նժդեհեան Գ. քհ.*, Պառաւաշունչ, էջ 270):

²² Մերկուրի-Փայլածուի մասին տե՛ս **Տիգրանյան Մ.**, Հնագույն սիմվոլների դրսևորումները հայոց հարսանեկան ծեսում: Կանթեղ // Գիտական հոդվածներ, 2 (63), Երևան, «Ասողիկ» հրատ., 2015, էջ 239-270:

թշնամի և այլն»²³: Վատ նշան էին նաև պոչավոր աստղերը՝ գիսաստղերը, որոնց «չարագուշակ» էին անվանում:

Հնագույն մարդկանց կողմից բացառիկ պաշտամունքի են արժանացել Արեգակը, Լուսինն ու Արուսյակը (Venera), և այդ սրբազան լուսատուների պաշտամունքային հետքերը կարելի է գտնել հայկական հարսանեկան ավանդական գովքերում: Արևի պաշտամունքը հնուց ի վեր կապված է եղել արական աստվածների հետ՝ **Ռա, Հելիոս, Ագնի, Ամոն, Ատոն, Գոռ, Միհր, Վահե** ևն: Կարծում ենք՝ մեր **Վահագնին** նույնպես պետք է դիտարկել որպես սոլյար աստված՝ արեգակնածին²⁴ և ոչ ամպրոպածին²⁵: Հայոց արևապաշտությունը²⁶ սերտ առնչություն ունի ցլապաշտության (Эра Золотого Тельца) հետ²⁷, և նրա հետքերը կարելի է գտնել մեր ազգագրական աղբյուրներում²⁸:

²³ **Սրվանձտեանց Գ.**, Երկեր, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1978, էջ 292-293:

²⁴ **Նավոյան Մ.**, Տաղերի ժանրի ծագումնաբանությունը և ազատ մեղեդիական մտածողությունը հայ միջնադարյան մասնագիտացված երգարվեստում, Երևան, «Արճեշ» հրատ., 2001, էջ 26:

²⁵ **Աբեղյան Մ.**, Երկեր, հ. Ա, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1966, էջ 72-92:

²⁶ Զուգահեռներ կան նաև լուսնային պաշտամունքի հետ. խուրրիթական (խուռիթական) դիցարանում **խուրի** ցուլը խորհրդանշել է արևն ու լուսաբացը, իսկ **Սերին** ցուլը՝ լուսինն ու երեկոն: Հին Արևելքում լուսնի մահիկը նույնացվել է ցլի պոզերի հետ, Շումերում լուսինն անվանել են «մորուքավոր ցուլ», վեդայական ավանդույթներում ցլի եղջյուրները կիսալուսնի նշան էին, իսկ վիթսարի մարմինը՝ աշխարհի հենարան:

²⁷ Ցլապաշտությունը կապված է եղել եգիպտական Ռա, Օսիրիս, Սեթ, Սերապիս (Օսիրիս + Ապիս ցուլը), հունական Զևս, Դիոնիսոս, Պոսեյդոն, միջագետքյան Իլ և Բահալ, հնդկական Ինդրա, Ադիտի, Ագնի, Ռուդրա, Շիվա (Նադի ցլին հեծած) աստվածների հետ: Ք.ծ.ա. IV-III հազ. ցլի թրծակավե արձանիկները՝ շեշտված եղջյուրներով, հայտնաբերվել են Հայոց աշխարհի մի շարք բնակատեղիներում՝ Շենգավիթ, Մոխրաբլուր, Հառիճ, Շրեշ բլուր ևն: Վանի թագավորության պանթեոնի գերագույն եռյակ աստվածներից մեկը՝ ամպրոպի և որոտի **Թեշուր** աստվածությունը, պատկերվել է ցլի վրա կանգնած: Հայկական բազմաթիվ տեղանուններ՝ **Եզն**՝ Բարձր Հայքի Կամախ գավառում, **Եզնաձոր**՝ Մոկաց աշխարհի Շատախ գավառում, **Եզնանց** բերդ կամ **Եզնուտ**՝ Տարոնում, **Եզանիստ**՝ Վայոց ձորում ևն, անձնանուններ՝ Եզնիկ, Յիկ, Եզնակ ևն, սերտորեն աղերսվում են եզան, ցուլի, երինջի պաշտամունքի հետ:

²⁸ Բանանց գյուղի շրջակայքում (Գանձակի գավառ) բազմաթիվ հնադարյան դամբարաններից մեկում գյուղացիները հայտնաբերել են բնական չափերի բրոնզե եզան գլուխ (**Համամչեան Ե.**, Բանանց գիւղի կուրգանները, ԱՀ, գ. 2, էջ 309): Շիրակի Դիրալաքյար գյուղի մոտակայքում պեղված կուրգանում՝ նույնպես գտել են եզան պղնձե մի գլուխ (**Ատրպետ**, Եգի պաշտամունքը Հին Հայաստանում, ԱՀ, գ. 23, Թիֆլիս, 1912, էջ 120): Պարսկաստանի հայաբնակ Սալմաստի հարևանությամբ՝ Ուրմիա լճի Ղարաբաղ կղզված թերակղզում, 1905 թ. դիպվածով գտնվել է եզան մոմիացված մի կմախք (**Ատրպետ**,

Հարսանիքի կարևորագույն ծիսակատարություններից էր «եզմորթեք»-ը²⁹, որը սովորաբար տեղի էր ունենում ուրբաթ առավոտյան, և այս առումով չափազանց կարևոր է «Սահարի»-ների դիտարկումը: «**Սահարի**»³⁰-ն ըստ էության **արևի հիմն** է. «Հայոց ավանդական հարսանեկան ծեսում Սահարու գործառնության հիմնական ոլորտների դիտարկումը հանգեցնում է մի ուշագրավ եզրակացության. մեղեդին հնչում է այն բոլոր ծիսական արարողություններում, երբ ակնկալվում է սկիզբ, ծնունդ՝ փեսա-թագվորի, ընտանիքի, արևի»³¹: Սահարին հնչում էր նաև որպես հարսանիքի «Կանչ», ինչպես նաև հարսանիքի ավարտին՝ լուսաբացին, որպես նոր օրվա ազդարար³²:

Արևի պաշտամունքի հետքեր հայոց մեջ ամենուրեք կարելի է հանդիպել³³, և դրա վառ ապացույցներից են արեգակնային օրհնանքները («արևիդ

ԱՀ, գ. 23, էջ 119): Տաթևի վանքի հանդիպակաց լեռնաշղթայի մեջ գտնվում է «յեզան ուխտատեղի»․ ավանդազրույցի համաձայն՝ այդտեղ մի եզ է թաղված, որն իր կամքով Տաթևի եկեղեցին կառուցելու համար ահագին քար է կրել (**Լալայեան Ե.**, Վարանդա, Կենդանիների պաշտամունք, ԱՀ, գ. 2, Թիֆլիս, 1897, էջ 215): Վասպուրականի ս. Բարդուղիմեոս վանքին կից «մշտնջենապես կգտնվին զույգ ճերմակ գոմեշ, արու և եգ. Վորքան ծնին, վորքան մեռնին, միշտ յերկու հատ կմնան» (**Սրվանձության Գ.**, «Մանանա», Կոստանդնուպոլիս, 1876, էջ 107): «Տիրամոր նշան» ասածը ճակատի վրա սպիտակ խալ ունեցող եզներն ու կովերն էին, որոնք պահվում էին վանքերի մոտակայքում՝ Մուշի Առաքելոց, Սղերդի, Խաթուն Տիրամոր վանքերում (**Լալայեան Ե.**, Վասպուրականի ազգագրությունը, ԱՀ, գ. 20, Թիֆլիս, 1910, էջ 210):

²⁹ Հարսանիքին մոտենում էին ոչ թե եգ, այլ ցլիկ: Հորթուկների հիմնական մասն ամործատում էին, և նրանք հետագայում գյուղացուն ծառայում էին որպես աշխատող՝ բանող եգ (այդ իսկ պատճառով եգի միսը մկանոտ, ջլոտ, ծիգ և դախացած էր), իսկ մի քանիսին պահում էին որպես ապագա սերմացու ցուլ:

³⁰ Սահարին ազատ-հանկարծաբանական բնույթի նվագ է, որը հնչում է գերազանցապես զուռնայի, սակավ՝ քամանչայի, դուդուկի, շվիի, սրնգի կատարմամբ: Սահարիները ծավալուն երկեր են և ազգագրական նյութերի վկայությամբ նրանք երբեմն անվանվել են «Արևագայի», «Առավոտանվագ», ինչպես նաև «Ոչխարի կանչ», որոնք իրենց ֆունկցիոնալ ուղղվածությամբ համադրելի են «Հովվի կանչ»-երին:

³¹ Տե՛ս **Երնջակյան Լ., Պիկիյան Հ.**, Հիմն արևին «Սահարի» հայ երաժշտական մշակույթում, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 1998:

³² Զանգեզուրի շրջանում նորահարսի անմեղությունը նույնպես Սահարին էր ազդարարում:

³³ Ցանկացած ազգագրական գոտի, լինի դա մեծ բնակավայր, թե փոքրիկ գյուղ, ունեցել է արեգակնապաշտության իր սրբատեղիները (լեռներ, բլուրներ են): Այսպես, օրինակ, ծննդկանին պարտադիր շրջում էին դեպի արևելք, արևից խնդրում օրհնություն, առողջություն և բարօրություն: Երբեք չէին միզում դեպի արևելք դարձած են: (Տե՛ս **Առուպետ,**

մեռնեն», «կանաչ արև» ևն) ու անձնանունները (Արև, Արշալույս, Արեգ, Արեգ-նազան, Հրանտ, Հրանուշ, Հրիկ, Հրահատ, Մհեր, Մհիրան ևն), որոնք մեր օրերում էլ մեծ կիրառում ունեն:

Հարսանեկան ծեսում արևապաշտության ցայտուն դրսևորումներից էր «էգ բարև»-ը, որը կատարում էին հարս ու փեսան պսակի հաջորդ առավոտը: Դեռ արևը չճագած՝ հարսնկորները, հաճախ քահանայի առաջնորդությամբ, բարձրանում էին տան կտուրը, կամ մի բարձր տեղ. թագուհին և թագավորը մի թաշկինակի տարբեր ծայրերից բռնում էին և երեսները դեպի արևելք դարձրած՝ կանգնում: Ազգայները զուռնի ուղեկցությամբ երգում էին³⁴:

Էգ (այգ) բարև, այ՛ էգ բարև,
Էգն արևուն տանք բարև,
Տայ թագաւորին շատ բարև,
Վահէ՛, Վահէ՛...³⁵

Հարսանեկան երգերում Թագվորին ու Թագուհուն գովաբանում էին՝ նրանց նվիրաբերելով սրբազան օդորիստիկ (լատ. «odore»՝ բույր) ծաղիկներ՝ վարդ, մեխակ, շուշան, բալասան, նարդոս, գինարբուկ, ռեհան, անթառամ ևն: Նորապսակներին համեմատում էին երկնային լուսատուներ Արեգակի, Լուսնի և Արուսյակի հետ³⁶:

Եգի պաշտամունքը Հին Հայաստանում, ԱՀ, գ. 23, էջ 114-124: **Լալայեան Ե.**, Վասպուրականի ազգագրությունը, ԱՀ, գ. 20, էջ 156-160):

³⁴ **Լալայեան Ե.**, Վասպուրականի հաւատք, ԱՀ, գ. 25, Թիֆլիս, 1914, էջ 42:

³⁵ **Կոմիտաս**, Եժ, հ. 14, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2006, N 48, էջ 56: Երգը ծայնագրվել է Տիգրան Չիթունուց (տարբերակը՝ *Թումաճան Մ.*, Հայրենի երգ ու բան, հ. 4, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 2005, N 120, էջ 140-142):

³⁶ Ներկայացված օրինակը Թագվորագովքի հատված է, որի տեքստը հավանաբար գրի է առել XIX դ. կեսերին Պարսկահայքում Սանգիբարան գյուղի Ս. Հովհաննես եկեղեցու քահանա Տեր Կարապետը (**Կիրակոսեան Ա.**, Իրանի Սպահանի շրջ. Փերիա գավառի ժողովրդական եւ աշուղական երգերի ընտրանի, Փասատենա (California), «Դրազարկ»

Թագ գովալ (հատված)

$\text{♩} = 120$ Ոգևորված, Animato

Թագ - ւոր, ի՞նչ բե - րենք քեզ նման,
 Քո կա - նաչ ա - - - - - րե - - - - - լի նը - ման:
 Են ա - րու - սեա - կըն, որ կը ծա - գէ,
 Են բա - լա - սան ծա - դի - կըն, որ կը ծաղ - կէ,
 Են ծի - թե - նին, որ կը բաց - ւէ,
 ծա - - - - - գել է ա - րե - - - - - լի նը - ման:
 ծաղ - - - - - կել է ա - րե - - - - - լի նը - ման:
 Բաց - - - - - լել է ա - րե - - - - - լի նը - ման:

Թագվոր ի՞նչ բերենք քեզ նման,
 Քո կանաչ արեւի նման:
 Էն արուսեակըն որ կըծագէ,
 Ծագել է արեւի նման,

Էն Բալասան ծաղիկըն, որ կը ծաղկէ,
 Ծաղկել է արեւի նըման:
 Էն ծիթենին, որ կըբացւէ,
 Բացւել է արեւի նըման...

Հատկանշական են հետևյալ տողերը.

«... Էն **արուայակըն**, որ կըծագէ,
 Ծագել է արևի նըման»:

Արուայակի (Венера, Venus)³⁷ դիտարկումն ուշագրավ է, քանզի այս մոլորակի դերն ու նշանակությունն արեգակնային համակարգում բացառիկ են: Այն միակ մոլորակն է, որը շարժվում է Արեգակի շուրջը պտտվող բոլոր մոլորակների ուղղությամբ հակառակ: Արեգակից և Լուսնից հետո Արուայակը երկրային երկնքի ամենապայծառ աստղն է, դեպի Երկիր դարձված է միշտ միևնույն կողմով և ըստ մեծության՝ Արևից հետո երկրորդն է³⁸: Կարելի է ասել, որ իր

հրատ., 1996, N 21, էջ 48-50): Թագվորագովքի նմանատիպ օրինակ ձայնագրվել է շուրջ մեկուկես դար անց Լենինականում (Գյումրի, 1984, N 60), նույն Սանգիբարան գյուղի բնակիչ Սամուել Զարգարյանից, ծնվ. 1916 թ. և հայրենադարձված 1970 թ.: Նյութը պահվում է ԵՊՀ ֆոլկլորային ամբիոնի ձայնադարանի արխիվում:

³⁷ Արուայակի լատիներեն Venia կամ Venus անվանումը թարգմանվում է որպես «աստվածների ողորմություն»: Շումերներն այն անվանում էին «վաղորդյան արևածագի աստղ» և նույնացնում էին Ինան (Իննին) անունների հետ, սակայն վարկածներ կան, որ Իննին աստվածուհին խորհրդանշել է Սիրիուսը (Ревазян А. Макарац, т.1, Ереван, изд. «Тигран Мец», 2014, с. 331): Հայկական ժողովրդական բանահյուսության մեջ այն կոչվել է «Լուսու աստղ»:

³⁸ **Խաչիկյան Է.**, ՀԱՀ, հ. 11, Երևան, «Հայ սովետական հանրագիտարան» հրատ., 1985, էջ 374:

բացառիկ «հատկությունների» շնորհիվ Արուսյակն Արեգակի միակ երկրնտրանքն է, և դրանով է բացատրվում թագվորագովքերում նրա հանդես գալը:

Մխիթարյանները «**արուս, արուսէ, արուսեակ**»-ին հոմանիշ համարում են «**հարս**» բառը³⁹, որի հետ Աճառյանը համաձայն չէ: Ուշագրավ է «**հարս**» արմատի դիտարկումը, որից էլ ածանցյալ է «**հարսանիք**»-ը: Աճառյանը **հարս** «բնիկ հայկական բառի» նախնական ձևը համարում է «հարց»-ը՝ «հարցում, փորձ, քննություն», որը «ճոխ ձևերով պահած է ցեղակից լեզուների մէջ»: Հայերենում առաջին նշանակությամբ ունենք հարց՝ «խնդրել, հարցնել, ամուսնութեան խնդրել, հարս ուզող, հետը ամուսնանալու համար աղջիկ փնտրել», որից էլ սերվում է «հարս» երկրորդ նշանակությունը: «Հարս»-ից փոխառյալ է նաև «հարձ»՝ «բնիկ հայ ձևը», ինչպես և «հարզ, հարզան, ապահարզան» ձևերը⁴⁰: Այս առումով հետաքրքրական է Միհրան Թումանյանի հետևյալ գրառումը⁴¹.

Չարկիցեք սագիրե

♩ = 48 Ծանր. Lento

Զար - կի - ցեք սա - զի - թե, քա - շի - ցեք
 նա - զի - թե, ե - կեք աղ - ջիկ - ներ,
 հուս - կի - ցեք մա - զի - թե:
 Խան - նան շաղ - դե - ցեք, մո - միր
 տըն - կե - ցեք, ե - կեք ազ - բը -
 նիր, ա - թուս հան - նե - ցեք:

³⁹ «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», հ. 1 (Ա-Կ), Երևան, «Համալսարան» հրատ., 1979, էջ 374:

⁴⁰ Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, Երևան, «Համալսարան» հրատ., 1977, էջ 62-63:

⁴¹ Թումանյան Մ., Հայրենի երգ ու բան, հ. 3, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1986, էջ 28-29: Երգը գրի է առնվել ԱՄՆ-ում Նյու-Յորք, 1930-35 թթ., երգասացն է Կիրակոս Զարգավաթյանը, ծնվ. Տիգրանակերտում (Դիարբեքիր):

Խաննան⁴² շաղեցեք,

Մոմիր տնկեցեք,

Եկեք ազբընիր,

Առուս հաննեցեք:

Նշանավոր ազգագրագետ Երվանդ Լալայանը գրառել է հարսանեկան ավանդական «Թագվորի մեր, դուս արի» պարերգի մի ուշագրավ քառատող.

Թագվորի մէր տիւս արի,

Քե նուշ **ամպար** ենք բերէ,

Վարդ ու ծաղիկ ենք բերէ,

Մեխակ, շուշան ենք բերէ⁴³:

Ապագա սկեսուրին բազմապիսի ծաղիկների (վարդ, մեխակ, շուշան) հետ մեկտեղ նվիրաբերում են **ամպար**: Մենք բառարաններում չգտանք «**ամպար**» բառի՝ «խմելիք, ընպելիք» նշանակությունը, որը տալիս է Լալայանը⁴⁴, սակայն «յամպար» բառի դիմաց Մալխասյանցը նշում է⁴⁵. «Ասիայում բուսնող մի թուփ... մատնածն՝ հինգ եօթը պրածայր մասերի բաժանված տերևներով և երկայն կանթի վրայ բոլորածն ծծմբագոյն մանր հատիկ ծաղիկներով, որոնք արձակում են ընտիր հոտ (Ambra)»⁴⁶: Այնուամենայնիվ, հայերենում **ամպար**

⁴² Խաննա (հինա, խնա)՝ բնական կարմրավուն ներկ: Հայոց հարսանիքի ավանդական արարողակարգերից մեկը **հինադրեն էր**, որի ժամանակ նորահարսի մազերը, ձեռքերի ափերը և կրունկները «խնայում էին» (նաև մասնակից կանանց, բացի սգավորներից և այրիներից): Պարտադիր հինայել են նորափեսայի և քավորի ճկոյթները: Տե՛ս **Տիգրանյան Մ.**, Հնագույն սիմվոլների դրսևորումները հայոց հարսանեկան ծեսում: Կանթեղ // Գիտական հոդվածներ 2 (63), Երևան, «Ասողիկ» հրատ., 2015, էջ 239-270:

⁴³ **Լալայան Ե.**, Վասպուրականի ազգագրությունը, ԱՀ, գ. 20, էջ 155:

⁴⁴ Հավանաբար, խոսքը նուշից պատրաստվող շատ հարգի և համեղ ոգելից խմիչքի մասին է, մեր օրերում հայտնի՝ «Amaretto» անվամբ:

⁴⁵ **Մալխասեանց Ս.**, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 3 (Հ-Ո), Երևան, «Հայպետհրատ», 1944, էջ 385:

⁴⁶ Բնության մեջ հանդիպում է նաև կենդանական ծագում ունեցող **Ambra**, որի անկրկնելի բուրմունքը բոլոր ժամանակներում շատ բարձր է գնահատվել, և մինչ օրս օծանելիքի արտադրության արժեքավոր «միավորներից» մեկն է. «Անուշահոտ հաստատուն խաւաւոր նիւթ, անհայտ ծագումից, որ երևում է ծովի երեսին Մադագասկարում, Սումատրայի մօտ ևն և որը մի ժամանակ գործ էին ածում բժշկականութեան մէջ, իսկ ներկայումս՝ անուշահոտություններ պատրաստելիս բուրկէն...», կարդում ենք Մալխասեանցի բառարանում: Կենդանական Ա. քարացած խեժանման գոյացություն է, որը ձևավորվում է բացառապես կետի ստամոքսում: Բացի կետի ճարպից և կետոսկրից (китовый ус), ամբրայի մեծ պահանջարկը նպաստել է այդ ծովային հսկաների պոպուլյացիայի խիստ նվազմանը:

բառն ունի շատ հետաքրքիր նշանակություն. «Ամպար – Մոլորակ: Ամպար աստեղը, եօթը մոլորակները»⁴⁷: Խոսքը աստղային պլեյադների (Плеяды звезды) **բազումքի, բույլքի, բազմաստեղքի** մասին է, որը Արեգակնային համակարգին մոտ գտնվող բաց աստղակույտերից մեկն է և անգն աչքով տեսանելի: Հին հայկական ավանդության համաձայն՝ այդ աստղերի «Բազումք» կամ «Բազմույթ» անվանումն ունի ոչ այնքան բազմության, քանակության իմաստ, որքան բազմելու՝ սայլավարի նստարան («Սայլք» համաստեղությունը, օտարներին հայտնի Մեծ և Փոքր արջ անվամբ): Եղիշեի Ծննդոց գրքի մեկնության համաձայն՝ Ատլասի և Պլեյոնի այդ յոթ դուստրերը՝ Ամպար աստղերը, ճիշտ է անվանել **Անպար**, այսինքն՝ անշարժ, ինչպես համարվում է Բևեռը (Полярная звезда)՝ նավարկության ուղեցույցը⁴⁸: Պատմության հնագույն հուշարձաններում Ամպարը պատկերվում է կամ որպես յոթթերթիկանոց ծաղիկ (յոթ մոլորակներ), կամ հետևյալ նշանով⁴⁹: Օղակաձև շարված այդ յոթ աստղերի խումբը Ժողովրդական ավանդագրույցներում հիշատակվում է որպես «Եօթ որդու սեղան», որոնք յոթ հավատարիմ եղբայրներ են եղել⁵⁰:

Դիտարկվող նյութն անշուշտ շատ հետաքրքրական է և դեռ լուրջ ուսումնասիրության կարիք ունի, սակայն եղած փաստերն ու օրինակներն էլ բավական են, որ հնարավոր լինի մոտավոր պատկերացում կազմել այն

⁴⁷ **Մախասեանց Ս.**, Հայերէն բացատրական բառարան (ՀԲԲ), հ. 1 (Ա-Ե), Երևան, «Հայպետհրատ», 1944, էջ 70:

⁴⁸ **Ալիշան Ղ.**, Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը, էջ 259:

⁴⁹ Հին սլավոններին այդ աստղաբույլը հայտնի էր Սոժարներ (Стожары, Волосажары) անվամբ: Ամպարի պատկերումները հանդիպում են Ղազախստանում՝ քարանձավների պատերին փորագրված քարայծերի մարմնի վրա (մ.թ. ա. II հզ.): Ամպարը պատկերված է Նեբրայի աստղային երկնքի սկավառակի (диск из Небры) վրա (3600 տարեկան է), հանրահայտ Ֆեստի սկավառակի (Фестский диск) վրա, որը Մինոյան մշակույթի (Минойская культура) գրչության բացառիկ հուշարձաններից է: Պլեյադները փորագրված են Վուչեդոլիսկյան մշակույթը (Вучедольская культура) ներկայացնող կավե անոթների վրա (մ.թ.ա 3000-2600 դդ.): Պլեյադների վրա էր հիմնված հին աստեղների, տղուեկների, օլմեկների տոմարացույցը: Վիկինգների մոտ այն նույնացվում էր Ֆրեյա աստվածուհու յոթ հավերի (նախնիների) հետ: Ամպարի պատկերումները հայտնաբերվել են Ֆրանսիայում՝ 17.000≈16500 տ. (Լյասկո քարանձավ): Ամենայն հավանականությամբ, բրոնզե դարաշրջանի մարդկանց համար ամպարը նույնացվել է բնության վերարտադրողական ուժերի՝ մեռնող և հարություն առնող աստվածների հետ, որն էլ ուղղակիորեն կապված էր հողագործական աշխատանքների հետ: Ամպարի (Յոթ քույրեր) ամենահին պատկերումը թվագրվում է ≈ մ.թ.ա 75000 տարի, Շվեյցարական Ալպերում, նեանդերթալյան մարդու **Դրահենդլի** կոչված քարանձավներից մեկում:

⁵⁰ **Նժդեհեան Գ. քհ.**, Պառուաշունչ, ԱՀ, գ. 9, Թիֆլիս, 1902 թ., էջ 270:

մասին, թե երկնային լուսատուներն ինչպիսի դեր ու նշանակություն են ունեցել մեր նախնիների կյանքում, կրոնական հավատալիքներում, ինչպես նաև հարսանեկան ծիսական գովքերում:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Երկնային լուսատուներին նվիրված առասպելներ կարելի է գտնել Հին աշխարհի բոլոր ժողովուրդների դիցաբանական զրույցներում, քանզի Տիեզերքի կառուցվածքը միշտ եղել է հնագույն մարդու ուշադրության կենտրոնում: Հին Արևելքում աստղագիտությանը վերաբերող ուսումնասիրություններում բացառիկ հաջողությունների էին հասել շումերները, որոնց ձեռք բերած գիտելիքներն օգտագործվում են առ այսօր: Հնագույն աստվածները ներկայացվում էին որպես երկնային լուսատուներ՝ «Տիեզերքից եկածներ», նրանց մեծարում և պաշտում էին:

Հայոց ավանդական հարսանեկան ծեսում Թագվորը նույնացվում էր Արեգակի, իսկ նորահարսը՝ Լուսնի հետ (երբեմն Արուսյակի), որոնց գովերգում էին հատուկ ծիսական երգերով:

Բանալի բաներ – հնագույն աստղագիտություն, տիեզերական գիտելիքներ, լուսնի պաշտամունք, արեգակնաձին առասպելներ, հայկյան համաստեղություններ, երկնային լուսատուներ, հարսանեկան գովքեր:

НЕБЕСНЫЕ СВЕТИЛА В ТРАДИЦИОННЫХ АРМЯНСКИХ СВАДЕБНЫХ ХВАЛЕБНЫХ ПЕСНЯХ

МАРИАННА ТИГРАНЯН

Строение Космоса издревле занимало умы человечества, и потому мифы, легенды народов Древнего Мира изобилуют сказаниями о небесных светилах, планетах и звездах. Особых успехов в астрономии добились древние шумеры, колоссальные знания которых используются по сей день. Древние божества представлялись как небесные светила, их почитали и им поклонялись.

В армянском традиционном свадебном обряде жених Венценосец уподоблялся Солнцу, а невеста – Луне (иногда Венере). Молодоженов восхваляли, посвящая им хвалебные песни.

Ключевые слова – древнейшая астрология, космические знания, поклонение луне, солярные мифы, созвездия древних армян, небесные светила, свадебные хвалебные песни.

THE CELESTIAL BODIES IN TRADITIONAL ARMENIAN NUPTIAL SONGS OF PRAISE

MARIANNA TIGRANYAN

The Cosmos and its structure have occupied people's minds since the beginning of time. The myths and legends of the ancient cultures are replete with tales about the celestial bodies, planets and stars. Back then, the Ancient Sumerians were phenomenally successful in astronomy; their extensive knowledge is effectively used today. The deities were featured as heavenly bodies and were eulogized and worshipped.

At traditional Armenian wedding ceremonies, the groom – the Crown wearer – was often likened to the Sun, and the bride – to the Moon, or sometimes Venus. The newly-married couple was glorified by songs of praise.

Key words - ancient astrology, knowledge about outer space, worship of the Moon, solar myths, constellations of the ancient Armenians, celestial bodies, nuptial songs of praise.